

نقش برنامه‌های درسی علوم اجتماعی در پرورش مهارت‌های شهروندی

پژوهشی

محسن طالب‌زاده نوبریان^۱ PhD، محمود ابوالقاسمی^۱ PhD، محمد جمالی تازه‌کند^{* MSc}

^{*}گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

^۱گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

چکیده

اهداف: با توجه به تاثیر اساسی آموزش و پرورش در جامعه‌پذیرکردن دانش‌آموزان، آماده‌سازی نسل جدید برای ایفای نقش شهروندی در جامعه محلی، ملی و جهانی نیز امری است که از این نهاد آموزشی انتظار می‌رود. هدف این پژوهش، بررسی میزان تاثیرگذاری محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی در راستای اهداف تعیین‌شده و میزان ارایه مهارت‌های تربیت شهروندی در کتاب‌ها بود.

روش‌ها: این مطالعه تحلیل محتوی در کلیه کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه در سال تحصیلی ۸۹-۱۳۸۸ انجام شد. براساس عملیات برش، محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی دوره متوسطه طبقه‌بندی و به ۴ بخش متن، تصویر، پرسش و فعالیت تقسیم شدند. برای پردازش داده‌ها از روش آنتروپی شانون استفاده شد. پس از بهنجارسازی داده‌ها، بار اطلاعاتی هر مقوله محاسبه و در نهایت، با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها، ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها محاسبه شد.

یافته‌ها: از مجموع ۳۱۹۴ واحد محاسبه‌شده در محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه، تنها ۹۹ واحد به مهارت ویژه شهروندی اختصاص داشت. بیشترین میزان توجه با ۳۱ واحد متعلق به شاخص "خودآگاهی" بود. به شاخص "استفاده درست از امکانات شهری" هیچ اشاره‌ای نشده بود. **نتیجه‌گیری:** با وجود آنکه برنامه‌های درسی رسمی و به‌ویژه علوم اجتماعی در تحقق تربیت شهروندی نقش اساسی ایفا می‌کنند، بیشتر شاخص‌های مربوط به مهارت شهروندی از توجه بسیار کمی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی برخوردار است.

کلیدواژه‌ها: علوم اجتماعی، مهارت‌های شهروندی، تحلیل محتوی، آنتروپی شانون

Role of social sciences' curricula in developing citizenship skills

Talebzadeh Nobarian M.¹ PhD, Abolghasemi M.¹ PhD, Jamali Tazehkand M.* MSc

^{*}Department of Educational Sciences, Faculty of Educational Sciences & Psychology, University of Shahid-Behesti, Tehran, Iran

¹Department of Educational Sciences, Faculty of Educational Sciences & Psychology, University of Shahid-Behesti, Tehran, Iran

Abstract

Aims: With regard to the fundamental effect of traing and education in the students' sociablity, preparing the young generation to play citizenship role in the local, national and global community is an issue which is expected of this educational entity. The present study was conducted to evaluate the effect of the content of social sciences textbooks in line with the determined objectives and the degree of presenting the citizenship training skills in such textbooks.

Methods: This content analysis study was conducted in social sciences textbooks of middle school courses in 2010-11. Based on sectioning or cutting procedure, social sciences textbooks' contents of secondary school was categorized and divided into four sections including text, image, question and activity. Shannon entropy method was used for data analysis. After normalizing the data, information load of each category was calculated and finally, importance coefficiencie of each one of categories was estimated using categories' information load.

Results: From among the 3149 units calculated in the content of the secondary school's social sciences textbooks, just 99 units were allocated to the special citizenship skill. The highest rate of attention belonged to the Self-awareness with 31 units. No reference was made to "appropriate use of civil facilities".

Conclusion: Although formal curricula, especially social sciences play substantial role in the realization of citizenship training, little attention has been paid to the indexes pertinent to citizenship skills in the social sciences curricula content.

Keywords: Social Sciences, Citizenship Skills, Content Analysis, Shamnon Entropy

مقدمه

فرآیند تعلیم و تربیت به واسطه فراهم نمودن موجبات رشد فردی و رفاه جمعی، در زندگی انسان از نقش مهمی برخوردار است. پرورش استعداد های فردی، تحکیم پایه های زندگی جمعی، گسترش آرمان های دموکراتیک و ایجاد تفاهم میان افراد انسانی در سایه تعلیم و تربیت صورت می گیرد [۱]. کانت می گوید که بشر تنها در سایه تعلیم و تربیت می تواند آدم شود و آدمی چیزی جز آنچه تربیت از او می سازد، نیست [۲]. با توجه به تاثیر اساسی آموزش و پرورش در جامعه پذیر کردن دانش آموزان، آماده سازی نسل جدید برای ایفای نقش شهروندی در جامعه محلی، ملی و جهانی نیز امری است که از این نهاد آموزشی انتظار می رود؛ زیرا ایفای نقش شهروندی مستلزم دانایی، آگاهی و کسب نگرش و مهارت های لازم برای حل مسالمت آمیز مشکلات و چالش هایی است که فرد در زندگی اجتماعی خود با آن برخورد خواهد کرد و از مهم ترین بسترهای کسب چنین شایستگی هایی، نظام آموزش و پرورش هر جامعه است [۳]. اهمیت این عامل تا آنجاست که دارنلدورف، دهه ۱۹۹۰ را با عنوان "دهه شهروندی" توصیف کرده است [۴].

ماهیت پیچیده و بحث برانگیز مفهوم تربیت شهروندی موجب ارایه برداشت ها و تعابیر مختلفی از آن شده است. در ادبیات شهروندی از اصطلاحات مختلفی همچون تربیت به منظور شهروندی (Education for citizenship)، آموزش درباره شهروندی (Education about citizenship)، تربیت برای شهروندی دموکراتیک (Education for democratic citizenship) و تربیت مدنی (Civil education) برای اشاره به مفهوم تربیت شهروندی استفاده شده است. دورکیم، جامعه شناس فرانسوی آموزش شهروندی را از طریق اکتساب دانش، مهارت ها و ارزش های منتقل شده از نسل های بزرگسالان به نسل های نرسیده و ناپخته برای زندگی اجتماعی تلقی می کند. وی بر این باور است که مجموعه خصلت های آموزشی برای تربیت شهروندان در جوامع مختلف، اولاً در دوره های مختلف از نظر اهداف، فلسفه، روش و محتوی متفاوت است؛ ثانیاً این گونه تربیت با توجه به ساختار اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی هر جامعه صورت می گیرد و برنامه ریزی آن باید به دست نوابغ و صاحب نظران در عرصه سیاست، فرهنگ و اقتصاد صورت گیرد. او مهارت و صلاحیت های لازم برای اعمال شهروندی را از طریق ارایه مطالب و موضوعاتی در کلیه دروس مدارس و در مقطع تحصیلی ابتدایی، متوسطه و دانشگاهی توصیه می کند و برای آموزش های مدنی و اخلاقی و پرورش روحیه مشارکت جویی که فرد شهروند را برای زندگی در جامعه آماده می سازد، به عنوان موضوعات بین رشته ای در همه درس های مدارس و کانون های آموزشی اولویت خاص قایل است و تاکید دارد که آموزش شهروندی را در درس های ملموس و عینی مدرسه باید به گونه ای گنجانند که فرد شهروند پس از آن آموزش ها

بتواند با الزامات و نیازهای زندگی در جهان فردا همسازی داشته باشد [۵].

در بسیاری از نقاط جهان به منظور افزایش دانش و توانایی مشارکت شهروندان، برنامه هایی برای آموزش مهارت های شهروندی طراحی و اجرا می شود تا افراد بتوانند توانمندی های لازم را برای زندگی در یک جامعه مدنی مثل تساهل، تسامح و حل تضاد از طریق گفت و گو و مذاکره و مانند آن بیاموزند. این مفهوم تنها از طریق توجه به مقوله تربیت شهروندی در برنامه های درسی و نظام آموزشی امکان پذیر است [۶]. اساساً تربیت شهروندی را می توان در ۳ بُعد "دانش"، "نگرش" و "مهارت" مورد بحث قرار داد [۷].

شناخت مدنی مجموعه ای از آگاهی ها، اطلاعات و درک و فهم مدنی است و مولفه های آن، آگاهی از نحوه به دست آوردن اطلاعات، آگاهی از ساختار و نحوه عملکرد دولت، آگاهی از دیدگاه های احزاب عمده کشور، آگاهی از حوادث و رویدادهای جامعه، آگاهی از قوانین و مقررات اجتماعی و آگاهی از حقوق شخصی و بین المللی هستند. توانایی مدنی مجموعه ای از مهارت ها، قابلیت ها و توانمندی هایی است که هر فرد برای زیست در جامعه ای که در آن زندگی می کند نیاز دارد و مولفه های آن، توانایی مشارکت با دیگران، توانایی انجام امور بدون اتکا به دیگران، توانایی اتخاذ و تصمیمات منطقی و توانایی رفتار براساس اصول اخلاقی و مذهبی مطلوب هستند. نگرش مدنی مجموعه ای از طرز تلقی ها، باورها و دیدگاه های ضروری برای شهروند خوب است و مولفه های آن، پذیرش تنوع و تکرر در جامعه و احترام به آن، داشتن اعتقادات و باورهای مستقل، داشتن روحیه مسئولیت پذیری، دارا بودن حس وطن پرستی، داشتن روحیه بردباری و تحمل، داشتن روحیه انتقاد پذیری، دارا بودن روحیه قدرشناسی نسبت به میراث فرهنگی و هویت مذهبی ملی هستند.

در مورد برنامه درسی تربیت شهروندی نیز، این امر به مفهوم دانش، نگرش و مهارت هایی است که به پرورش شهروندان آینده کمک می کند. شهروندانی که مسئولیت ها و حقوق شهروندی خود را پذیرفته و به نحوی سودمند و اثربخش و به صورتی که به کشور یاری رساند، این حقوق و مسئولیت ها را اعمال می کنند [۸].

در شکل گیری دانش، ارزش ها و مهارت های مورد نیاز شهروندی، خانواده، رسانه های جمعی، مذهب، گروه های سیاسی و غیره نقش بسزایی دارند. با این حال، نظام آموزشی به عنوان نهادی اجتماعی، مناسب ترین ابزار برای ارایه آگاهی های مدنی و تربیت شهروندی به حساب می آید. مدرسه کانال و مجرای موثر برای انتقال مجموعه ای از دانش ها، مهارت ها، ارزش ها و باورهای خاص اجتماعی است. نظام آموزشی فرصت هایی را برای فراگیران تدارک می بیند تا بتوانند ارزش ها و باورهای مختلف را از دیدگاه های متفاوت مورد آزمون قرار دهند. اینکه شهروندان بتوانند از نقش خود آگاهی یافته و به آن ارج نهند و نیز مشارکتی فعال در مصالح ملی داشته باشند، دلیل محکمی بر این موضوع است که نظام آموزشی

کولادو و آخورا برای تحلیل محتوای کتاب‌های درسی در رابطه با مولفه‌های تربیت شهروندی، ۵ مولفه مسئولیت‌پذیری، مشارکت، حل تعارضات، تنوع و حقوق بشر را مورد مطالعه قرار دادند. درخصوص مولفه مسئولیت‌پذیری، به ویژگی‌هایی همچون عادات، قوانین و مقررات، الزامات (مسئولیت‌ها) و اطاعت از قوانین راهنمایی و رانندگی تاکید ویژه‌ای مشاهده می‌شود؛ اما توجه کمی بر مسئولیت‌پذیری و مراقبت و دل‌مشغولی نسبت به دیگران صورت گرفته است. به مهارت‌های فکورانه و انتقادی تاحدودی توجهی سطحی شده است. مولفه مشارکت فعال در محتوای این دوره مورد توجه قرار گرفته است. متون درسی از تاکید و توجه بر مفهوم تعارض اجتناب کرده و مساله حل تعارضات را بسیار کم مورد توجه قرار می‌دهد. مفهوم تنوع و تکرر بیشتر از چشم‌انداز اطلاع‌رسانی (ارایه اطلاعات صرف) مورد توجه بوده و فرصت‌های کمی به تفکر انتقادی اختصاص یافته است. در رابطه با حقوق بشر نیز توجه اندکی صورت گرفته است [۱۳].

براساس نتایج مطالعه ریولی در دو استان پادووا و بولزانو ایتالیا، ۴۹/۵٪ دانش‌آموزان از کمک مدارس برای رشد آگاهی‌های سیاسی و مدنی‌شان رضایت ندارند. تنها ۲۰٪ دانش‌آموزان درس‌هایی پراکنده در رابطه با تربیت شهروندی می‌گذرانند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که سطح علائق و دانش سیاسی-مدنی دانش‌آموزان، همبستگی قوی با آنچه که در برنامه‌های درسی ارایه می‌شود، دارد [۱۴].

از این رو، هدف این پژوهش، بررسی میزان تاثیرگذاری محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی در راستای اهداف تعیین‌شده و میزان ارایه مهارت‌های تربیت شهروندی در کتاب‌ها بود تا از این طریق، زمینه مناسبی برای تجدید نظر در کتب درسی مربوطه فراهم آید.

روش‌ها

این مطالعه تحلیل محتوی در کلیه کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه در سال تحصیلی ۸۹-۱۳۸۸ انجام شد. با توجه به ماهیت موضوع پژوهش و به دلیل محدودبودن جامعه آماری از نمونه‌گیری صرف نظر شده و کل جامعه آماری به‌عنوان نمونه در نظر گرفته شد. برای تحلیل محتوی مراحل مختلف قبل از تحلیل (آماده‌سازی و سازمان‌دهی)، بررسی مواد (پیام) و پردازش نتایج انجام شد [۱۵].

براساس عملیات برش، محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی دوره متوسطه طبقه‌بندی و به ۴ بخش متن، تصویر، پرسش و فعالیت تقسیم شدند؛ سپس شاخص‌های ویژه مهارت شهروندی در این ۴ بخش تحلیل شد. برای تحلیل متن از واحد ضبط (واحد پایه معنی‌دار قابل رمزگذاری جزئی از محتوی به‌منظور ساخت مقوله و شمارش بسامدی) برای شمارش فراوانی‌ها استفاده شد. این واحد

باید در زمینه شهروندی به آموزش افراد مبادرت ورزد. شهروندی امری نیست که بعد از فراغت از مدرسه اتفاق بیافتد، بلکه در رفتارها و تعاملات روزانه آموخته شده و تمرین می‌شود و بهترین مکان برای تمرین شهروندی، مدرسه است [۹]. به عبارت دیگر، مسئولیت اصلی پرورش و تقویت ارزش‌ها و مهارت‌های شهروندی بر دوش نظام آموزش و پرورش است که باید به‌گونه‌ای عملی و در جریان ارتباط‌های دانش‌آموزان با یکدیگر و با سایر افراد و گروه‌ها، از آنان شهروندانی فعال و مسئول بسازد [۱۰]. این کار در قالب آموزش مستقیم شهروندی از طریق گنجانیدن عنوان درسی به همین نام یا در قالب آموزش از طریق دروس مختلف صورت می‌گیرد.

از آنجایی که در نظام آموزشی ایران در دوره متوسطه، کتاب درسی معینی تحت عنوان تربیت شهروندی وجود ندارد، بدین منظور کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه مورد تحلیل قرار گرفته‌اند، زیرا این درس پایه شناخت دانش‌آموزان از نهادها و فرآیندهای سیاسی مثل قانون اساسی، قوای سه‌گانه و نظایر آن و مفاهیم شهروندی مثل قانون‌گرایی، آزادی، همکاری و مشارکت، برابری و فرصت‌ها را افزایش می‌دهد [۳]. اهدافی که برای درس علوم اجتماعی دوره متوسطه در نظر گرفته شده است، نشان‌دهنده اهمیت پرورش مهارت‌های مورد نیاز شهروندی است. این اهداف عبارت از آشنایی با روابط متقابل جامعه ملی و نظام جهانی و درک جایگاه و نقش جامعه ملی در نظام جهانی، شناخت نظام‌های اقتصادی، سیاسی و خانواده و آسیب‌های هر یک از آنها، کسب مهارت در تحلیل مسایل اجتماعی، تقویت مهارت‌های ارتباطی و گروهی، تقویت مهارت‌های فرآیند تفکر، علاقه‌مندی نسبت به سرمایه‌های فرهنگی خودی، کسب روحیه برادری، تعاون و همبستگی فرهنگی و ملی با افراد جامعه، پرورش روحیه مسئولیت‌پذیری در فعالیت‌های اجتماعی، تقویت روحیه تحمل‌آری دیگران و روحیه انتقادپذیری هستند [۱۱]. با مروری مختصر بر سوابق مطالعات انجام گرفته در این زمینه مشخص می‌شود که به‌رغم اهمیتی که تربیت شهروندی در تجهیز فراگیران به دانش، نگرش و مهارت‌های مورد نیاز شهروندی ایفا می‌کند پژوهش‌ها و اقدامات انجام‌شده در این زمینه بسیار ناکافی است. به‌ویژه در زمینه بررسی برنامه‌های درسی (کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه) از لحاظ میزان و نحوه پرداختن به مهارت‌های شهروندی پژوهش‌های اندکی صورت گرفته است.

یارعلی و همکاران گزارش می‌دهند که مهارت برقراری ارتباط با ۰/۷۲ و مهارت برقراری ارتباط با جنس مخالف با ۰/۴۹ به‌ترتیب بیشترین و کمترین مهارت‌های ارایه‌شده در محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی هستند و در مجموع، کتاب‌ها از نظر ایجاد و پرورش مهارت‌های ارتباطی بسیار غنی و قوی بوده و زمینه لازم را برای رشد اجتماعی و ارتباطی دانش‌آموزان فراهم می‌کنند [۱۲].

کتب درسی علوم اجتماعی نپرداخته بود، برای تهیه این مولفه‌ها و شاخص‌های از مطالعات مختلفی که در این زمینه انجام شده بود، استفاده شد (جدول ۱).

نتایج

از مجموع ۱۲۴۸ واحد ضبط در کتاب علوم اجتماعی سال اول متوسطه، ۱۳ واحد ضبط به شاخص "ارزیابی نقادانه آموخته‌ها" و ۱۲ واحد به شاخص "خودآگاهی" اختصاص یافت. درحالی‌که به شاخص "استفاده درست از امکانات شهری" پرداخته نشد. بیشترین ضریب اهمیت در این کتاب در بُعد مهارت شهروندی مربوط به مولفه‌های "حل مساله"، "مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی" و "ارزیابی نقادانه آموخته‌ها" و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه‌های "استفاده درست از امکانات شهری"، "رعایت بهداشت فردی و اجتماعی" و "توانایی گفت‌وگو و دیالوگ" بود (جدول ۲).

از مجموع ۹۷۳ واحد ضبط در کتاب علوم اجتماعی سال دوم متوسطه، ۱۴ واحد به شاخص "خودآگاهی" اختصاص یافت. بیشترین میزان توجه به این شاخص مربوط به فصل سوم بود. شاخص‌های "استفاده درست از امکانات شهری"، "برقراری ارتباط"، "توانایی گفت‌وگو و دیالوگ" مورد توجه نبودند. بیشترین ضریب اهمیت در این کتاب در بُعد مهارت شهروندی به مولفه "ارزیابی نقادانه آموخته‌ها" و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه‌های "همدلی"، "توانایی گفت‌وگو و دیالوگ"، "رعایت بهداشت فردی و اجتماعی"، "استفاده درست از امکانات شهری" و "برقراری ارتباط" بود (جدول ۲).

از مجموع ۹۷۳ واحد ضبط در کتاب علوم اجتماعی سال سوم متوسطه، ۵ واحد به شاخص "ارزیابی نقادانه آموخته‌ها" و ۴ واحد به شاخص "توانایی گفت‌وگو و دیالوگ" اختصاص یافت. بیشترین ضریب اهمیت در این کتاب در بُعد مهارت شهروندی، به مولفه‌های "ارزیابی نقادانه آموخته‌ها"، "توانایی گفت‌وگو و دیالوگ" و "خودآگاهی" اختصاص داشت و سایر مولفه‌ها فاقد اهمیت بودند (جدول ۲).

از مجموع ۳۱۹۴ واحد محاسبه‌شده در محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه، تنها ۹۹ واحد به مهارت ویژه شهروندی اختصاص داشت. بیشترین میزان توجه با ۳۱ واحد متعلق به شاخص "خودآگاهی" بود. به شاخص "استفاده درست از امکانات شهری" هیچ اشاره‌ای نشده بود. بیشترین ضریب اهمیت در محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی دوره متوسطه در بُعد مهارت شهروندی به مولفه "خودآگاهی" اختصاص داشت و مولفه‌های "استفاده درست از امکانات شهری" و "برقراری ارتباط" در این کتاب‌ها از اهمیتی برخوردار نبودند (جدول ۲).

می‌تواند در قالب یک کلمه، یک عبارت یا چند عبارت مطرح شود و کوچک‌ترین بخش محتوی است [۱۶]. واحد ضبط در قسمت متن، پرسش و فعالیت به‌صورت جمله در نظر گرفته شد. در بُعد تصاویر نیز هر تصویر براساس مولفه‌هایی که به آنها اشاره داشتند، به واحدهای مشخص تقسیم شده و سپس شمارش شدند. پس از عملیات برش و طبقه‌بندی متن، تصویر، پرسش‌ها و فعالیت‌ها در واحدهای مشخص، عملیات محاسبه میزان پرداختن هر یک از دروس (در ابعاد متن، تصویر، پرسش‌ها و فعالیت‌ها) به شاخص‌های شهروندی انجام گرفت. برای اجرای مرحله سوم و پردازش داده‌ها از روش آنتروپی شانون (Shannon Entropy Method) استفاده شد. آنتروپی در نظریه اطلاعات، شاخصی است برای اندازه‌گیری عدم اطمینان که به‌وسیله، یک توزیع احتمال بیان می‌شود. براساس این روش که به مدل جبرانی مشهور است، محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه از نقطه نظر ۳ منبع (کتاب سال اول، دوم و سوم متوسطه) و مفهوم مورد هدف (دانش شهروندی) طبقه‌بندی شد. در ابتدا پیام بر حسب مقوله‌ها به تناسب هر منبع در قالب فراوانی شمارش شد. براساس داده‌های جدول فراوانی جدول داده‌ها به‌نحیج (مرحله اول). بار اطلاعاتی هر مقوله محاسبه و در ستون‌های مربوط قرار گرفت (مرحله دوم) و در نهایت، با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها، ضریب اهمیت (WJ) هر یک از مقوله‌ها محاسبه شد (مرحله سوم) [۱۷].

جدول ۱) شاخص‌های مهارت ویژه شهروندی با ذکر منابع

ردیف	شاخص	منبع
۱	توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری	[۲۶]، [۲۴]، [۲۲]، [۳۰]، [۲۰]
۲	حل مساله	[۳۱]، [۳۰]، [۲۲]، [۲۸]
۳	استفاده درست از امکانات شهری	[۱۸]، [۱۲]
۴	مسئولیت‌پذیری	[۲۶]، [۱۸]، [۲۲]، [۳۰]، [۳۱]
۵	مهارت مربوط به برقراری ارتباط	[۱۲]، [۱۴]، [۲۹]، [۲۳]
۶	خودآگاهی	[۱۸]، [۲۶]، [۲۳]، [۲۷]
۷	ارزیابی نقادانه مسایل	[۳۰]، [۱۸]، [۲۶]
۸	رعایت بهداشت فردی و عمومی	[۲۷]، [۲۲]، [۲۶]
۹	توانایی گفت‌وگو و دیالوگ	[۲۷]، [۲۳]
۱۰	مهارت مربوط به همدلی	[۳۰]، [۲۸]، [۱۸]، [۲۶]

برای تعیین پایایی ابزار تحقیق از روش بازآزمایی (آزمون/بازآزمون) استفاده شد. بدین‌صورت که پس از دو بار مطالعه کتب درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه به فاصله دو هفته، مقدار ضریب همبستگی ۰/۸۷ بین فراوانی‌های شمارش‌شده حاصل شد. برای تدوین شاخص‌های مورد بررسی در این پژوهش، از مطالعات پژوهشی استفاده شد [۱۲، ۱۳، ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۴]. از آنجایی‌که تحقیقی به‌صورت مستقل به بررسی مولفه‌های مهارت‌های شهروندی در

جدول ۲) توزیع فراوانی، داده‌های بهنجار شده، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت شاخص‌های مربوط به مهارت ویژه شهروندی در کتاب‌ها دروس علوم اجتماعی متوسطه؛ داده‌های بهنجار شده در پراترژ آمده است. شماره‌ها نشان‌گر ردیف جدول ۱ است.

شاخص ← منبع ↓	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰
فصل ۱	۴ (۰/۶۶)	۲ (۰/۴۰)	۰	۱ (۰/۲۵)	۵ (۰/۸۱)	۸ (۰/۶۷)	۸ (۰/۶۱)	۰	۰	۲ (۰/۷۵)
فصل ۲	۰	۰	۰	۲ (۰/۵۰)	۰	۰	۱ (۰/۰۸)	۰	۱ (۱)	۰
فصل ۳	۰	۲ (۰/۴۰)	۰	۱ (۰/۲۵)	۰	۰	۳ (۰/۲۳)	۲ (۱)	۰	۰
فصل ۴	۱ (۰/۱۷)	۰	۰	۰	۲ (۰/۱۹)	۳ (۰/۲۵)	۱ (۰/۰۸)	۰	۰	۱ (۰/۲۵)
فصل ۵	۱ (۰/۱۷)	۱ (۰/۲۰)	۰	۰	۰	۱ (۰/۰۸)	۰	۰	۰	۰
بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۵۵	۰/۶۶	۰	۰/۶۶	۰/۳۱	۰/۵۱	۰/۶۵	۰	۰	۰/۳۵
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۱۴۹	۰/۱۷۸	۰	۰/۱۷۸	۰/۰۸۴	۰/۱۳۸	۰/۱۷۶	۰	۰	۰/۰۹۴
سال دوم (n=۹۷۳)	فصل ۱	۶ (۰/۸۶)	۱ (۰/۳۳)	۱ (۰/۲۵)	۰	۳ (۰/۲۱)	۱ (۰/۵۰)	۰	۰	۱ (۱)
فصل ۲	۱ (۰/۱۴)	۲ (۰/۶۷)	۰	۳ (۰/۷۵)	۰	۰	۱ (۰/۵۰)	۱ (۱)	۰	۰
فصل ۳	۰	۰	۰	۰	۱۱ (۰/۷۹)	۰	۰	۰	۰	۰
بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۳۷	۰/۵۸	۰	۰/۵۱	۰	۰/۴۷	۰/۶۳	۰	۰	۰
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۱۴۴	۰/۲۲۶	۰	۰/۱۹۹	۰	۰/۱۸۳	۰/۲۴۶	۰	۰	۰
سال سوم (n=۹۷۳)	فصل ۱	۰	۰	۱ (۱)	۰	۴ (۰/۸۰)	۱ (۰/۳۳)	۰	۳ (۰/۷۵)	۰
فصل ۲	۱ (۱)	۰	۰	۰	۰	۱ (۰/۲۰)	۲ (۰/۶۷)	۰	۱ (۰/۲۵)	۰
بار اطلاعاتی (EJ)	۰	۰	۰	۰	۰	۰/۷۲	۰/۹۱	۰	۰/۸۰	۰
ضریب اهمیت (WJ)	۰	۰	۰	۰	۰	۰/۲۹۶	۰/۳۷۴	۰	۰/۳۲۹	۰
مجموع (n=۳۱۹۴)	پایه اول	۶ (۰/۴۶)	۵ (۰/۵۵)	۴ (۰/۴۴)	۷ (۱)	۱۲ (۰/۳۹)	۱۳ (۰/۷۲)	۲ (۰/۶۷)	۱ (۰/۲۰)	۳ (۰/۷۵)
پایه دوم	۷ (۰/۵۴)	۳ (۰/۳۳)	۴ (۰/۴۴)	۰	۱۴ (۰/۴۵)	۲ (۰/۱۱)	۱ (۰/۳۳)	۰	۰	۱ (۰/۲۵)
پایه سوم	۰	۱ (۰/۱۲)	۱ (۰/۱۲)	۰	۵ (۰/۱۶)	۳ (۰/۱۷)	۰	۴ (۰/۸۰)	۰	۰
بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۶۳	۰/۸۶	۰/۸۸	۰	۰/۹۳	۰/۷۱	۰/۵۸	۰/۴۵	۰/۵۱	۰
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۱۱۳	۰/۱۵۴	۰	۰/۱۵۸	۰	۰/۱۶۷	۰/۱۲۷	۰/۱۰۴	۰/۰۸۱	۰/۰۹۱

بحث

بسیاری از صاحب‌نظران، تربیت شهروندی را نیاز ضروری برای زندگی در عصر حاضر می‌دانند. همان‌طوری‌که صاحب‌نظران بیان داشته‌اند تربیت شهروندی ابزاری قوی برای مراقبت و محافظت جامعه دموکراتیک در برابر از هم‌پاشیدگی، بیگانگی و خودخواهی‌هاست. این‌گونه اظهارات توسط بسیاری از محققان و اندیشمندان به‌نحوی مورد اشاره قرار گرفته است [۴، ۲۵، ۳۱]. از این رو، این ضرورت‌ها سبب شد تا تحقیق حاضر انجام گیرد تا مشخص شود که برنامه‌های درسی رسمی در نظام آموزشی به‌عنوان عنصر اساسی و قلب نظام‌های آموزشی به چه میزان بر مولفه‌ها و مفاهیم تربیت شهروندی می‌پردازد.

همان‌طوری‌که نتایج تحقیق نشان می‌دهد، از مجموع ۳۱۹۴ واحد ضبط شمارش شده در محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه تنها ۹۹ مورد فراوانی در رابطه با مولفه‌های مورد نظر مهارت شهروندی مشاهده شد. به عبارت دیگر، ۳٪ محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی مهارت‌های مورد نیاز شهروندی را مورد توجه قرار داده است. از سوی دیگر، نتایج نشانگر آن است که شاخص‌های مهارت شهروندی در محتوای کتاب‌های درسی از توزیع نرمال برخوردار نیستند. به‌طور مثال، شاخص حل مساله در

کتاب‌های اول و دوم نسبت به شاخص‌های دیگر بیشتر مورد توجه قرار گرفته است در صورتی‌که در محتوای علوم اجتماعی سال سوم دارای کمترین اهمیت است. زندگی را می‌توان روند پیاپی مواجه‌شدن با مسایل و تلاش برای حل آنها دانست. حل موفقیت‌آمیز مسایل زندگی به اعتماد به‌نفس بیشتر و آرامش فرد منجر می‌شود. درحالی‌که حل ناقص یا گره‌های ناگشوده بهداشت روانی فرد را به‌طور جدی تهدید خواهد کرد. مهارت حل مساله فرد را قادر می‌سازد تا به‌طور سازنده با مشکلات زندگی خود مواجه شود. این مواجهه سازنده با مسایل، مهارت ارزنده‌ای است که انتظار می‌رود آموزش مدرسه‌ای در این زمینه گام برداشته و برای پرورش و تقویت آن برنامه‌ریزی نماید. این مهارت شایان توجه است، به‌طوری‌که عدم تجهیز فراگیران به توانایی حل مساله باعث عدم توانایی آنها به‌عنوان شهروندان آینده برای مواجهه با مسایل و چالش‌هایی خواهد بود که نه‌تنها جنبه فردی و ملی داشته، بلکه دارای بُعد جهانی نیز هستند.

ازجمله مهارت‌هایی که نسبت به سایر مولفه‌ها از توزیع متعادل برخوردار است، شاخص ارزیابی نقادانه آموخته‌هاست. این یافته نشان می‌دهد که پرورش تفکر انتقادی مورد توجه کتاب‌های علوم اجتماعی است. اما نتیجه به‌دست آمده با نتایج تحقیقات دیگر مغایر

است [۱۲، ۱۳]. نتایج این تحقیقات نشان می‌دهد که محتوای کتب دوره متوسطه و کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی، توجهی بر پرورش مهارت‌های گوناگون از جمله تفکر انتقادی ندارند.

پرورش متفکران منتقد و خلاق در دنیای کنونی یکی از جهت‌گیری‌های ضروری است که کل نظام آموزشی باید به آن بپردازد و این نکته به‌دلایل مدنی و اقتصادی و فرهنگی اهمیت ویژه‌ای دارد. جامعه پویا به افرادی نیاز دارد که بتوانند با انعطاف‌پذیری و به‌طور فعال در امور مربوطه اجتماعی اعم از سیاسی و اقتصادی شرکت نمایند.

یکی از شاخص‌هایی که کمتر بدان پرداخته شده است، مهارت برقراری ارتباط است. خودآگاهی، ازجمله شاخص‌هایی است که مورد توجه بوده است. برخورداری از این مهارت از نیازهای اساسی به‌حساب می‌آید. آگاه‌نبودن از خصلت‌ها و استعدادها، خودشناسی پیش نیاز روابط موثر اجتماعی و بین فردی به‌حساب می‌آید و در ایجاد همدلی و هم‌حسی با دیگران، نقش مهمی ایفا می‌کند [۲۷]. اولین قدم در شکل‌دهی و شکل‌گیری مهارت‌های ارتباطی آگاهی از خویش و وقوف به توانایی‌های خویش است. افرادی که خود را می‌شناسند و به خودآگاهی رسیده‌اند، به راحتی می‌توانند به تشریح خود و خواسته‌های خود، به‌گونه‌ای کلامی و غیرکلامی بپردازند. در حقیقت، خودآگاهی اساس یک ارتباط موفق است. یکی دیگر از شاخص‌هایی که کمتر به آن پرداخته شده است، شاخص مربوط به توانایی همدلی کردن است. لوئیس و مایکلسون، همدلی را اولین شرط خودشناسی می‌دانند که فرد خود را به‌جای دیگری می‌بیند و احساسات دیگری را تجربه می‌کند. اگر ما توانایی همدلی با دیگران را بیابیم، بی‌شک در وضعیتی خواهیم بود که آنان را درک کنیم. به‌کارگیری این مهارت در زندگی، مستلزم بالابردن مهارت‌های مربوط به آن است. متأسفانه بی‌مهارتی در همدلی و توجه‌نکردن به مجموعه فضای شناختی و عاطفی دیگران، سرچشمه بدفهمی‌های فردی و بدتر از آن، خصومت‌های قومی و نژادی است. بررسی‌های روان‌شناختی و اجتماعی نشان داده است که گاه ویژگی‌های قومی، زبانی و نژادی حصار گرد اعضای یک مجموعه انسانی ایجاد می‌کند و مانع ایجاد روحیه همدلی در افراد می‌شود. واقعیت‌های زندگی اجتماعی درحال حاضر هرگز پذیرای این پدیده ناهنجار نیست. از آنجاکه زندگی اجتماعی، به‌ویژه در عصر حاضر به همیاری و مشارکت نیاز دارد، لازم است با تقویت همدلی در نوجوانان آنان را به‌سوی تجربه رفتارهای جمعی مفید هدایت کنیم [۲۸].

مهارت تصمیم‌گیری یکی دیگر از مهارت‌های مورد نیاز شهروندی است که باید بیشتر بدان پرداخته شود. قدرت تصمیم‌گیری و انتخاب، ازجمله مهم‌ترین مهارت‌ها برای زندگی در عصر حاضر به‌حساب می‌آید. فرد همواره بر سر دو راهی انتخاب از میان شقوق

مختلف بوده و باید یک راه از راه‌های گوناگون را برگزیند و در واقع در این لحظات است که سرنوشت فرد رقم زده می‌شود. فرد باید به این آگاهی دست یابد که تمامی تصمیماتی که اتخاذ می‌کند دارای پیامدها و عواقب هستند. اگر فرد مهارت کافی در تصمیم‌گیری نداشته باشد، قادر به اتخاذ تصمیم نخواهد بود و در نتیجه تعارضات و کنش‌های ناشی از آن را تحمل نخواهد کرد یا با تصمیم غیرمنطقی و نادرست به افسردگی، اضطراب و سایر ناراحتی‌ها مبتلا خواهد شد. با توجه به نتایج حاصل پیشنهاد می‌شود:

۱- به برخی شاخص‌های مهارت شهروندی در کتاب‌های مورد مطالعه در حد بسیار پایینی پرداخته شده است. از این رو، به گروه علوم اجتماعی دفتر تالیف و برنامه‌ریزی پیشنهاد می‌شود با بازنگری در محتوای این کتاب‌ها حیطه‌هایی را که کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند، بیشتر مورد تأکید قرار دهند.

۲- بخش فعالیت‌ها، مهارت‌های مورد نیاز شهروندی را بسیار کم مورد توجه قرار داده است. در صورتی که فراگیر، مهارت‌های مورد نیاز را به‌واسطه انجام فعالیت‌های یادگیری متنوع به‌دست می‌آورد. پیشنهاد می‌شود فعالیت‌های پایانی کتاب به‌طور عملی و با درگیرکردن فراگیران در فرآیند یاددهی-یادگیری، فرصت پرورش و تقویت این مهارت‌ها را به دانش‌آموزان بدهد.

در پایان باید ذکر شود که دشواری شناسایی و اندازه‌گیری شاخص‌های مربوط به مهارت‌های ویژه شهروندی در محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی و کمبود تحقیقات مشابه و فراهم‌نبودن یک چک‌لیست مشخص در زمینه بررسی و شناسایی مولفه‌های مربوط به مهارت شهروندی از دشواری‌ها و محدودیت‌های پژوهش حاضر به‌حساب می‌آید.

نتیجه‌گیری

تربیت شهروندی از سه هدف عمده آموزش دوره متوسطه به‌حساب می‌آید. با وجود آنکه برنامه‌های درسی رسمی و به‌ویژه علوم اجتماعی در تحقق این هدف نقش اساسی ایفا می‌کنند، بیشتر شاخص‌های مربوط به مهارت شهروندی از توجه بسیار کمی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی برخوردار است. از این رو، لزوم بازنگری و اعمال اصلاحاتی درخصوص محتوای این کتاب‌ها به‌شدت احساس می‌شود.

منابع

- 1- Shariatmadari A. Principals and philosophy of education. Tehran: Amirkabir Publication; 2006. [Persian]
- 2- Shoukouhi, Gh. Education and its processes. Tehran: Behnashr Publication; 2006 [Persian]
- 3- Sharafi MR, Taherpour MSH. The role of educational system in citizenship education. J Cult Eng. 2008;16:17. [Persian]
- 4- ALmaamari SNA. Citizenship education in initial teacher education in the sultanate of Oman: An exploratory study of

- 19- Alikhani H. An investigation of the unintended consequences of community of Isfahan high schools and offering solutions to reduce its negative consequences [dissertation]. Tehran: Tarbiyat Modarres University; 2003. [Persian]
- 20- Alipour V. A study of proportionality middle school social science textbooks content to the developing critical thinking skills [dissertation]. Tehran: Tarbiyat Moallem University; 2004. [Persian]
- 21- Leicester M, Modgil C, Modgil S. Education, culture and values. London: Falmer Press; 2002.
- 22- Turner D, Baker P. Developing citizenship in secondary education: A whole school resource. London: Kogan Page Limited Publisher; 2000.
- 23- Prior W. Citizenship education: Australia experiences. Netherland: SLO Publisher; 2001.
- 24- Sears A, Hughes AS. Citizenship education and current educational reform. *Can J Educ.* 1999;21(2):123-42.
- 25- Hebert Y, Sears A. Citizenship education. Canada: Canadian Education Association; 2005.
- 26- Novimchehel H. Studing the attitudes of teachers and students, both boys and girls on the impact of life skills training in second and third grade in the city of Salmas [dissertation]. Tehran: Shahid Beheshti University; 2007. [Persian]
- 27- Khosravi R. Pathology of life skills in the secondary schools curriculum from the perspective of education experts, teachers and students and offering solutions to improving it [dissertation]. Tehran: Shahid Beheshti University; 2007. [Persian]
- 28- Abedini H. Needs assessment of learner life skills in local learning centers from the perspectives of educators and learners of the city of Kashan [dissertation]. Tehran: Shahid Beheshti University; 2008. [Persian]
- 29- Abowitz KK, Harnish J. Contemporary discourses of citizenship. *Rew Educ Res.* 2006;76(4):653-90.
- 30- Farmahini M. Globalization and education for global citizenship. Tehran; Proceedings of the First Conference on Globalization and Education, 2005. [Persian]
- 31- Crick B. Qualification and curriculum authority education for citizenship and the teaching of democracy in schools: A final report of the advisory group on citizenship. United Kingdom: Qualifications and Curriculum Authority; 1998.
- the perceptions of student teachers of social studies and their tutors [dissertation]. Scotland: University of Glasgow; 2009.
- 5- Aghazade A. Principles and rules governing the process of citizenship education and examining the evolution and characteristics of such education in Japan. *J Educ Innov.* 2006;5(17):7-15. [Persian]
- 6- Cynthia AT, Sung CP. Civic education, social justice and critical race theory. In the sage handbook of education for citizenship and democracy. Los Angeles: Sage Publication; 2008.
- 7- Fathivajargah K, Arefi M, Esfandiari T. Identifying priorities in terms of life skills needed for adult education programs in schools. *J Educ.* 2008;24(1):11-4. [Persian]
- 8- Vaziri M, Jahani SH. Citizenship skills needed for elementary school students in earthquake-stricken city of Bam. *J Educ Innov.* 2006;5(17):11-5. [Persian]
- 9- Berlach RG. Citizenship education: Australia and Singaporean perspectives. *Aus J Teach Educ.* 1996;21(2):1-15.
- 10- Lotfabadi H. National and global citizenship education, strengthening identity and value system of students. *J Educ Innov.* 2006;5(17):4-7. [Persian]
- 11- Maleki H. Principles of secondary education curriculum. Tehran: Samt Publication; 2010. [Persian]
- 12- Yarali J. An investigation of communication and social skills in middle schools social science textbooks. *J Educ.* 2005;93:10-8. [Persian]
- 13- Collado MC, Atxurra RL. Democratic citizenship in textbooks in Spanish primary curriculum. *J Curricul Stud.* 2006;38(2):205-28.
- 14- Rivelli S. Citizenship education at high school: A comparative study between Bolzano and Padova (Italy). *Procedia Soc Behav Sci.* 2010;2(2):4200-7.
- 15- Sarmad Z, Hejazi A. Research methods in behavioral sciences. Tehran: Sepehr Publication; 2001. [Persian]
- 16- Koy L. Comparative education. Yamani M, translator. Tehran: Samt Publication; 2001. [Persian]
- 17- Azar A. Developing the Shannon entropy method for data processing in the content analysis. *J Human.* 2011;11(37-38):5-11. [Persian]
- 18- Seyfe Naraghi M. Comparative study of perspectives of Qazvin teachers and experts about the shortcomings of citizenship education in school curriculum guide. *J Educ Admin.* 2009;2(5):29-56. [Persian]